

قهوه‌خانه در ایران

ژوئیه‌شگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اکبر ملکیان

عکسها از علی خسروی

قهوه‌خانه در ایران از دیر زمان مکانی برای گذران اوقات فراغت مردان و یک مرکز مهم ارتباط جمعی بوده است. نقشی را که قهوه‌خانه در طول زمان در اشاعهٔ خیر و بر خسی آداب و میراث‌های فرهنگی ما برعهده داشته نادیده نمی‌توان گرفت. مرد ایرانی در چند قرن‌یکه از پیدایی قهوه‌خانه در ایران می‌گذرد! ساعاتی از روز و شب خویش را در قهوه‌خانه گذرانده، با یاران و کسان خویش به گفتگو نشسته، مشکلات کسب و کار خود را با آنان در میان گذارده، گاهی همانجا به دادوستد و حل و فصل امور پرداخته و مهمتر آنکه اغلب در این مکان از وقایع شهر و دیار خویش اطلاع یافته و گوشه‌ای از تاریخ و فرهنگ خویش را در آن شناخته است. گذشته از این‌ها، هنرها و سرگرمی‌های ویژه‌ای را می‌شناسیم که در قهوه‌خانه پا گرفته و یا حداقل در آنجا رونق و دوام یافته‌اند از آنجمله است گونه‌های از نقاشی که امروز نقاشی قهوه‌خانه‌ای نام گرفته و سخت رونق یافته، همچنین است سخنوری، نقالی، و شاهنامه‌خوانی، نوازندگی و انواع بازی‌های ویژه قهوه‌خانه.

مسلم اینست که قهوه‌خانه‌های امروزی ایران نسبت به گذشته کاملاً دگرگونی یافته و بسیاری از نقش‌های خود را از دست داده و در عوض وظایف جدیدی را پذیرفته‌اند. قهوه‌خانه در ابتدای پیدایی خود در ایران مرکز تجمع و گذران اوقات فراغت شهرنشینان و بخصوص گروه‌های مرفه اجتماع و بعدها، تا این اواخر، با توتوق و محل بحث و گفتگوهای اجتماعی و سیاسی و ادبی نویسندگان، منتقدان، شعرا و اهل هنر و ادب به شمار میرفت. اما به تدریج در طول زمان «از مرکز سرگرمی و ميعادگاه شاعران و هنرمندان و اهل دل و جایگاه تفریح و تماشای اعیان و خواص به محل استراحت عامه خلق درمیداد و مقصد سفر و احياناً در طول مسیر و همچنین محل تجمع کارگران و پیشه‌وران

و جای گفتگوهای صنعتی و مانند آن تبدیل یافته است»^۱. در گذشته «حتی سلاطین و بزرگان دربار و دیگر اعضای طبقات ممتاز جامعه علاوه بر صاحب‌دلان و ظرفا، دوستدار قهوه‌خانه بودند و مشتاقانه بدان رفت و آمد داشتند»^۲ اما بر اثر رونق کار و صنعت و بازرگانی در شهرهای ایران شکل و وظایف قهوه‌خانه نیز تغییر یافت. در گذشته قهوه‌خانه معمولاً حوضی در وسط داشت و با نقاشی‌های دیواری، تابلوها و اشیاء عتیقه آراسته بود و پرندگان خوش‌آواز در آن نغمه‌سرای می‌کردند و مشتریان با آدابی خاص دور تادور آن می‌نشستند و چشم به نقال می‌دوختند و به اشعار شاهنامه و یا حکایت و قصه گوش می‌دادند و با یکدیگر دربارهٔ مشکلات و مسائل خویش به گفتگو می‌پرداختند، اکنون قهوه‌خانه به صورت مکان ساده‌ای درآمده و مشتریان آن را گروه‌هایی تشکیل می‌دهند که نه به قصد گذران اوقات فراغت و شنیدن صدای نقال و استفاده از انواع بازیها و سرگرمی‌ها و برقراری ارتباط با دوستان و همشهریان، بلکه اغلب ناگزیر

- ۱ - برای آگاهی از تاریخچه پیدایی قهوه‌خانه به منابع زیر رجوع کنید:
- نوازندگانی شاه عباس اول. تألیف نصرالله فلسفی.
- مقدمه برج‌معماریشناسی ایران، تألیف جمشید بی‌نام و شاپور آریخ، چاپ سوم.
- مقاله نصرالله فلسفی، مجله سخن، دوره پنجم، شماره ۴ (۱۳۳۳).
- مقاله محمدجعفر محبوب، مجله سخن، دوره نهم، صفحات ۵۳۰، ۶۳۱ و ۷۷۹.
- تحقیق خسرو خسروی، مجله کاوش، شماره نهم (۱۳۴۱).
- مقاله «گشتی در قهوه‌خانه‌های تهران»، تماشا، سال اول شماره سوم.
- ۲ - مقدمه برج‌معماریشناسی ایران، چاپ سوم، ص ۳۹۴.
- ۳ - همان کتاب، ص ۳۹۵.

به مناسبت نزدیکی آن به محل کار و کسب و یا مسافرخانه و محل اقامت، برای رفع خستگی در قواصل کار و صرف صبحانه و ناهار به آن آمدوشد می‌کنند. به‌طور کلی قهوه‌خانه که روزگاری بار وسائل ارتباط جمعی امروز را به دوش می‌کشید، اکنون با کسب و کار درآمیخته است. «امروزه کارگران در تهران به قهوه‌خانه‌های مخصوص می‌روند و بیشتر قهوه‌خانه‌های کارگری در محل‌های کارگری وجود دارد و اصناف نیز بیشتر به مناسبت محلی که کارشان در آن جریان دارد، به همان قهوه‌خانه‌ای که نزدیک محل کسب و کارشان است می‌روند...»^۴ همچنین بنا بر بررسی‌هایی که دربارهٔ ساعات فعالیت قهوه‌خانه‌های تهران انجام داده‌ایم (و در صفحات بعد خواهیم دید)، امروز زمان کار اکثریت قهوه‌خانه‌های تهران (۷۹/۲۵ درصد از مجموع) مساوی و همزمان با وقت کار اصناف و کارگران است و تنها نزدیک به ده درصد از آنها بیش از ۱۵ ساعت در روز فعالیت دارند و این‌گونه قهوه‌خانه‌ها اغلب به علت داشتن تلویزیون، اصناف و کارگران را پس از فراغت از کار نیز به خود جاب می‌کنند.

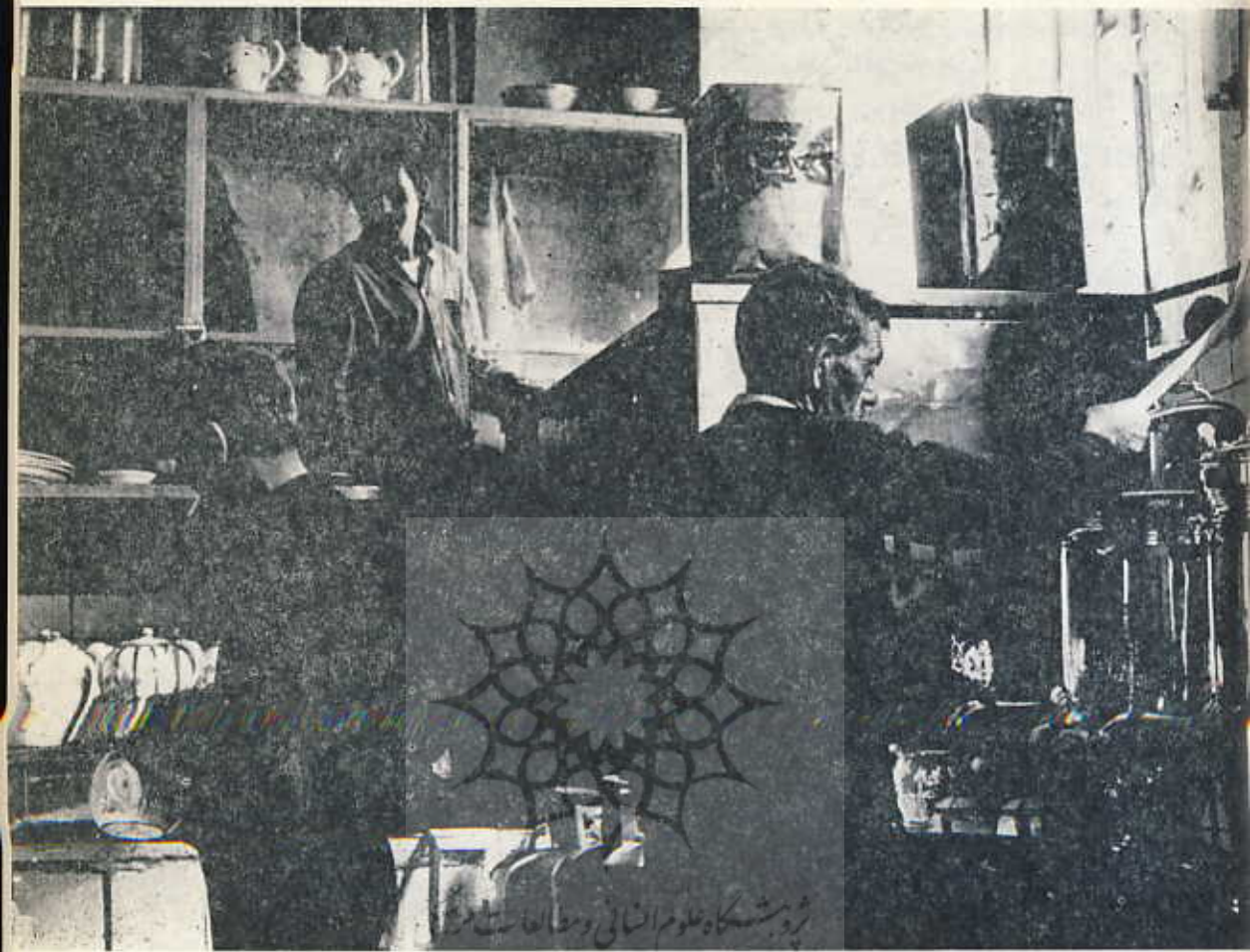
در خلال این دگرگونیها، هنرها و نمایش‌ها و بازی‌های قهوه‌خانه نیز رو به زوال گذاشته است، چنانکه بنا بر اطلاعاتی که در دست است امروزه در تهران فقط سه قهوه‌خانه نقال دارند و حال آنکه «روزگاری بود که از هر صد قهوه‌خانه در تهران، هفت کم ۸۰ تایی آنها نقال داشتند و داستانهای شاهنامه، مرگ سهراب و به‌چاد انداختن بیژن و قصه‌های حسین‌کرد نقل محفل قهوه‌خانه‌ها بود.»^۵ و یا مثلاً در شهر بزرگی مانند مشهد «تعداد نقال‌ها از ۶، ۷ نفر بیشتر نیست»^۶. و یا در تمام منطقهٔ آذربایجان - بنا بر آمارهایی که در دست است (و در صفحات بعد خواهیم دید) بیش

از دیگر مناطق کشور قهوه‌خانه دارد - تنها در حدود ۱۵ نوازندهٔ محلی (عاشق)^۷ هنوز به کار خود ادامه می‌دهند و شبها به همراه نواختن ساز خویش (چگور) داستانهای حماسی نظیر «کوراوغلی»، و «اصلی و کرم» را برای مشتریان قهوه‌خانه‌ها روایت می‌کنند. همچنین باید گفت که آثار هنری نسبتاً قدیم و با ارزش چون نقاشیهای دیواری تقریباً از میان رفته و بیشتر تابلوهای نقاشی قهوه‌خانه‌ای را مجموعه‌داران و برخی موزه‌ها و نمایشگاهها خریده‌اند. هرچند این نقاشی‌ها در سالهای اخیر ظاهراً دوباره رونق گرفته اما در واقع با تجارت و تولید ناسالمی روبرو شده است. انواع بازیهای قهوه‌خانه مانند ترنابازی، گنجنه، تخم‌مرغ‌بازی و... نیز یا به فراموشی سپرده شده و یا تنها در چند شب از شبهای سال و در معدودی از قهوه‌خانه‌ها کم‌وبیش رواج دارد.

در این مقاله بخشی از بررسی‌هایی را که دربارهٔ قهوه‌خانه‌های کشور صورت گرفته به دست خواهیم داد و پیرامون علل و عوامل دگرگونی وضع قهوه‌خانه‌ها در ایران و کاهش تعداد آنها کاوشی خواهیم کرد.

انسان و مطالعات فرهنگی

- ۴ - مقدمه بر جامعه‌شناسی ایران، چاپ سوم، ص ۳۹۵. به نقل از مقالهٔ خسرو خرووی (مجله کاوش، شماره نهم، ۱۳۴۱).
- ۵ - مقالهٔ «قصه حسین‌کرد» اطلاعات هفتگی، شماره ۱۰۹۶.
- ۶ - مقالهٔ «قهوه‌خانه‌ها بی‌سقا شده‌اند»، روزنامه کیهان، شماره ۸۷۸۹ (۵۱۸۰۴).
- ۷ - بر اساس بررسی‌های شخصی در سال ۱۳۵۲، از این عده ۴ نفر به‌طور مرتب در قهوه‌خانه‌های تبریز، ۳ نفر در رضائیه، ۲ نفر در خوی، یک نفر در میاندوآب و بقیه در شهرهای دیگر آذربایجان و نیز روستاهای آنجا فعالیت داشتند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شماره قهوه‌خانه‌های کشور

در سال ۱۳۴۵ در ۱۷ استان و فرمانداری کل کشور بر روی هم ۷۴۲۷ قهوه‌خانه وجود داشته است؛ از این قرار:

بنادر و جزایر خلیج فارس و بحر عمان ۴۷
سیستان و بلوچستان ۳۵
جمع ۷۴۲۷

چنانکه ملاحظه می‌شود بیشتر قهوه‌خانه‌ها در مناطق شمال، شمال غربی و شمال شرقی کشور متمرکز یافته‌اند. پس از استان مرکزی که بیش از جاهای دیگر قهوه‌خانه داشته، استانهای آذربایجان شرقی و گیلان در مقام‌های دوم و سوم قرار داشته‌اند. بنا بر اطلاعاتی که اداره اماکن عمومی شهربانی کل کشور در اختیار گذاشته، شماره قهوه‌خانه‌ها در سال ۱۳۴۷ در ۲۲ استان و فرمانداری کل ۸۰۸۹ باب بوده است. آمارهای مربوط به دو سال بعد از کاهش تعداد قهوه‌خانه‌ها در اکثر شهرهای ایران حکایت دارد، چنانکه در سال ۱۳۴۹ شماره قهوه‌خانه‌ها به ۷۴۷۷ کاهش یافته اما در سال بعد (۱۳۵۰) اندکی فزونی گرفته است. در زیر تغییر تعداد قهوه‌خانه‌ها را در سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ می‌بینید.

۲۰۴۸	استان مرکزی
۹۶۷	استان یکم (گیلان)
۶۲۷	استان دوم (مازندران)
۱۱۷۳	استان سوم (آذربایجان شرقی)
۴۵۰	استان چهارم (آذربایجان غربی)
۳۱۶	استان پنجم (کرمانشاهان)
۲۸۲	استان ششم (خوزستان)
۱۲۴	استان هفتم (فارس)
۳۶	استان هشتم (کرمان)
۶۳۷	استان نهم (خراسان)
۱۶۰	استان دهم (اصفهان)
۱۷۲	کردستان و لرستان
۲۹۷	همدان
۵۶	سمنان

رژیم‌شناسی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

افزایش یا کاهش نسبت به سال قبل	تعداد قهوه‌خانه	سال
-	۸۰۸۹ قهوه‌خانه (در ۱۵۱ شهر)	۱۳۴۷
- ۱۹۴	۷۸۹۵ قهوه‌خانه (در ۱۵۰ شهر)	۱۳۴۸
- ۴۱۸	۷۴۷۷ قهوه‌خانه (در ۱۴۴ شهر)	۱۳۴۹
۱۴۵	۷۶۲۲ قهوه‌خانه (در ۱۴۷ شهر)	۱۳۵۰
- ۴۶۷	کل کاهش	

در خلال سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ میزان کاهش و یا افزایش تعداد قهوهخانهها در استانها و فرمانداریهای کل و شهرهای مختلف کشور یکسان نبوده ، چنانکه شماره قهوهخانههای شهرهای استان مرکزی بر روی هم ۵۰ باب کمتر شده ، درحالی که در همین مدت بر شماره قهوهخانههای تهران ۵۵ باب افزوده شده است . استان آذربایجان غربی از این نظر بیشترین افزایش را داشته است و این افزایش در شهرضا تبیه کاملاً چشمگیر بوده تا آنجا که در طول چهار سال ۴۱ قهوهخانه جدید در این شهر دایر شده است . جالب است که در استان آذربایجان شرقی به کاهش محسوس تعداد قهوهخانهها بر میخوریم . در مدت چهار سال مورد نظر از شماره قهوهخانههای این استان ۸۰ باب کاسته شده و تنها

در مرکز این استان (تبریز) ۶۹ قهوهخانه تعطیل شده است .

به طور کلی پس از آذربایجان غربی در استانهای فارس ، کرمان ، کردستان ، یزد و ایلام تعداد قهوهخانهها افزایش اندک داشته و در بقیه استانها و فرمانداریهای کل از شماره آنها به میزان محسوسی کاسته شده است . این کاهش علاوه بر آذربایجان شرقی در استانهای گیلان ، خراسان ، لرستان ، مرکزی ، خوزستان و مازندران کاملاً چشمگیر است .

در جدول بعد شماره و درصد قهوهخانههای کشور در سالهای ۱۳۴۷ و ۱۳۵۰ (به تفکیک استان) و چگونگی کاهش و افزایش آنها را می بینید :

و یا دایر شدن قهوهخانههای جدید نیست ، بلکه پاكبست نبودن آمار سالهای مختلف نیز در این تغییر دخالت دارد ، چنانکه ملاحظه میشود تعداد شهرهایی که شماره قهوهخانههای آنها در سالهای مختلف به دست داده شده ، یکسان نیست .

۸ - مأخذ : مقدمه بر جامعهشناسی ایران ، چاپ سوم ، ۳۹۳ ، به نقل از دفتر اداره اماکن عمومی شهرهای کل کشور .
۹ - باید توجه داشت که تغییر تعداد قهوهخانهها در سالهای مختلف تنها مربوط به تعطیل شدن قهوهخانهها

تعداد قهوهخانه

استان

افزایش یا کاهش	۱۳۵۰		۱۳۴۷		استان
	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
— ۶۷	۱۰۰	۷۶۳۳	۱۰۰	۸۰۸۹	جمع
— ۵۰	۳۱/۵۴	۲۴۰۰	۳۰/۳۵	۲۴۵۰	استان مرکزی
— ۵۲	۸/۰۸	۶۱۶	۸/۲۵	۶۶۸	استان خراسان
— ۱۵	۱/۷۳	۱۳۲	۱/۸۱	۱۴۷	استان اصفهان
— ۸۰	۱۴/۶۵	۱۱۱۴	۱۴/۸۰	۱۱۹۴	استان آذربایجان شرقی
— ۴۹	۲/۸۶	۲۱۸	۳/۳۰	۲۶۷	استان خوزستان
— ۳۸	۷/۸۴	۵۹۸	۷/۸۶	۶۳۶	استان مازندران
۳	۱/۷۰	۱۳۰	۱/۵۷	۱۲۷	استان فارس
— ۷۲	۹/۲۲	۷۰۳	۹/۵۸	۷۷۵	استان گیلان

شورشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سال ۱۳۵۰

۳۶	۷/۰۴	۵۳۷	۶/۱۹	۵۰۱	استان آذربایجان غربی
۳	۰/۴۸	۳۷	۰/۴۳	۳۵	استان کرمان ^{۱۰}
- ۲۹	۳/۷۱	۲۸۳	۳/۸۵	۳۱۲	استان کرمانشاهان
- ۱۵	۰/۲۸	۲۲	۰/۴۴	۳۶	استان ساحلی
- ۱۶	۰/۳۰	۲۳	۰/۴۸	۳۹	استان سیستان و بلوچستان
۲	۲/۲۰	۱۶۸	۲/۰۵	۱۶۶	استان کردستان
- ۱۴	۳/۵۵	۲۷۱	۳/۵۲	۲۸۵	استان همدان
- ۵۲	۱/۶۱	۱۲۳	۲/۱۶	۱۷۵	استان لرستان
- ۱۸	۱/۸۳	۱۴۰	۱/۹۵	۱۵۸	استان زنجان ^{۱۱}
۴	۰/۱۳	۱۰	۰/۰۷	۶	استان یزد
- ۱۰	۰/۵۹	۴۵	۰/۶۷	۵۵	استان بوشهر
۳	۰/۰۳	۳	-	-	استان چهارمحال و بختیاری
۱	۰/۱۰	۸	۰/۰۸	۷	ایلام
- ۹	۰/۵۳	۴۱	۰/۶۱	۵۰	فرمانداریکل سنجان
-	-	-	-	-	فرمانداریکل بویراحمد و کهگیلویه

بررسی ما در مورد کاهش و یا افزایش شماره قهوه‌خانه‌های مراکز استانها و فرمانداریهای کل نشان می‌دهد که در طول سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ علاوه بر تهران و رضایه، که قهوه‌خانه‌های آنها از افزایش قابل ملاحظه‌ای برخوردار بوده، در شهرهای شیراز، سنندج، یزد و ایلام نیز بر تعداد قهوه‌خانه‌ها افزوده شده، اما در بقیه شهرهای مزبور از شماره آنها کاسته شده است (جمعاً ۹۱

در سال ۱۳۵۰ شماره قهوه‌خانه‌های کاشان و خمین در استان مرکزی و آغاچاری و هشتگل در خوزستان و خاش و چاه بهار در سیستان و بلوچستان درست نبوده، چنانچه آمار قهوه‌خانه‌های شهرهای مزبور در سال ۱۳۴۷ (جمعاً ۵۰۰ باب) در این محاسبه منظور نکنیم، رقم کاهش قهوه‌خانه‌ها در بقیه شهرهای کشور به ۴۱۷ تقلیل می‌یابد. چنانکه در جدول بالامی‌بینیم، هر چند شماره قهوه‌خانه‌های مناطق شمالی، مرکزی، شمال غربی و شمال شرقی کشور در سالهای مورد بررسی کاهش محسوسی داشته، باز تعداد قهوه‌خانه‌ها در این مناطق بیش از مناطق دیگر کشور بوده است، چنانکه در حدود ۴۷ درصد از قهوه‌خانه‌های کل کشور در استانهای آذربایجان شرقی و غربی، گیلان، مازندران و خراسان قرار داشته‌اند.

۱۰- در استان کرمان شماره قهوه‌خانه‌های رفسنجان و سیرجان در سال ۱۳۵۰ درست نبوده و بجای آن از آمار سال ۵۱ استفاده شده است.
۱۱- در استان زنجان شماره قهوه‌خانه‌های زنجان در سال ۵۰ درست نبوده و بجای آن از آمار سال ۵۱ استفاده شده است.

باب) . از نظر کاهش تبریز در مرتبه اول و شهرهای مشهد ، رشت و اصفهان در ردیف های بعدی قرار

داشته اند . جدول زیر شماره قهوهخانه های مراکز استانها را در سال های ۱۳۴۷ و ۱۳۵۰ نشان می دهد.

شهر	۱۳۴۷		۱۳۵۰	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد
جمع	۴۵۹۳	۱۰۰	۴۵۰۲	۱۰۰
تهران	۲۰۱۷	۴۴	۲۰۷۲	۴۶/۱۰
مشهد	۳۶۱	۷/۸۵	۳۳۵	۷/۴۵
اصفهان	۱۱۸	۲/۵۶	۱۰۳	۲/۲۸
تبریز	۵۹۶	۱۲/۹۹	۵۲۷	۱۱/۷۳
اهواز	۵۶	۱/۲۱	۴۴	۰/۹۷
ساری	۶۹	۱/۵۰	۶۶	۱/۴۶
شیراز	۸۷	۱/۸۹	۹۲	۲/۰۴
رشت	۳۰۲	۶/۵۷	۲۸۰	۶/۲۱
رضائیه	۲۳۴	۵/۰۹	۲۷۵	۶/۱۰
کرمان	۲۷	۰/۵۸	۲۷	۰/۵۹
کرمانشاه	۱۸۱	۳/۹۴	۱۷۲	۳/۸۲
بندرعباس	۱۲	۰/۲۶	۱۰	۰/۲۲
زاهدان	۷	۰/۱۵	۵	۰/۱۱
سندج	۸۳	۱/۸۰	۸۵	۱/۸۸
همدان	۱۹۰	۴/۱۳	۱۸۶	۴/۱۳
خرم آباد	۵۹	۱/۲۸	۴۵	۱
زنجان	۱۱۲	۲/۴۳	۹۷	۲/۱۵
یزد	۶	۰/۱۳	۱۰	۰/۲۲
بوشهر	۴۹	۱/۰۶	۴۰	۰/۸۸
شهرکرد	—	—	۳	۰/۰۶
ایلام	۷	۰/۱۵	۸	۰/۱۷
سمنان	۲۰	۰/۴۳	۲۰	۰/۴۴
	جمع افزایش		۱۱۱	
	جمع کاهش		۲۰۲	
	حاصل		— ۹۱	

توزیع فراوانی شهرها برحسب شماره قهوهخانهها

شماره قهوهخانههای کشور در سال ۱۳۵۲

علاوه بر اطلاعاتی که مطابق جدولهای بالا بنا بر آمار دفاتر اداره اماکن عمومی شهربانی کل کشور) به دست دادیم، شماره و توزیع قهوهخانههای نقاط شهری کشور در سال ۱۳۵۲ نیز بر اساس بررسی جداگانه‌ای فراهم آمده است^{۱۲}. بنا بر اطلاعات به دست آمده در سال مزبور روی هم رفته ۸۱۲۰ قهوهخانه در ۱۳۳۳۱ نقطه شهری کشور دایر

بررسی ما در این باره نشان می‌دهد که ۵۳ شهر در سال ۱۳۴۷ (۳۵/۱۵ درصد) و ۵۵ شهر در سال ۱۳۵۰ (۳۷/۴۴ درصد) کمتر از ده قهوهخانه داشته‌اند. در خلال سالهای مزبور به ترتیب ۲۵ و ۲۷ شهر دارای ۱۱ تا ۲۰ قهوهخانه بودند، از آن پس با افزایش تعداد قهوهخانهها، از شماره شهرها کاسته شده، چنانکه تعداد شهرهایی که بیش از ۱۰۰ قهوهخانه داشته‌اند، در هر یک از سال‌های یاد شده به ترتیب به ۱۳ (۸/۶۰ درصد) و ۱۰ (۶/۸۰ درصد) رسیده است. باید افزود که در این سال به استثنای شهرهای تهران، تبریز، مشهد، رشت، رضائیه و اردبیل بقیه شهرها هر یک کمتر از ۲۰۰ قهوهخانه داشته‌اند.

۱۲ - این بررسی در سال ۱۳۵۳ بر اساس فرستادن پرسشنامه به شهرداری‌های کل کشور و ادارات فرهنگ و هنر در مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر صورت گرفته است.

۱۳ - مطابق صورت اتحادیه شهرداری‌های کشور بر روی هم ۴۳۷ شهرداری تا سال ۱۳۵۳ در نقاط مختلف کشور تشکیل شده است. از این تعداد ۳۲۵ شهرداری به پرسشنامه‌ای ما پاسخ داده‌اند و آمار قهوهخانه‌های تعدادی از شهرها (۶ شهر) را ادارات فرهنگ و هنر در اختیار گذاشته‌اند.

در جدول زیر توزیع فراوانی شهرها را برحسب شماره قهوهخانهها در سالهای ۴۷ و ۵۰ می‌بینید.

۱۳۵۰		۱۳۴۷		شرح
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱۰۰	۱۴۷	۱۰۰	۱۵۱	جمع
۳۷/۴۴	۵۵	۳۵/۱۵	۵۳	۱۰ - ۱
۱۸/۳۶	۲۷	۱۶/۵۵	۲۵	۲۰ - ۱۱
۱۰/۲۰	۱۵	۷/۹۴	۱۶	۳۰ - ۲۱
۶/۱۲	۹	۷/۹۴	۱۲	۴۰ - ۳۱
۶/۸۰	۱۰	۳/۹۷	۶	۵۰ - ۴۱
۳/۴۰	۵	۲/۶۴	۴	۶۰ - ۵۱
۴/۰۸	۶	۱/۳۲	۲	۷۰ - ۶۱
۲/۰۴	۳	۳/۳۱	۵	۸۰ - ۷۱
۲/۰۴	۳	۱/۹۸	۳	۹۰ - ۸۱
۲/۷۲	۴	۸/۶۰	۱۳	۱۰۰ - ۹۱
۶/۸۰	۱۰			۱۰۱ و بیشتر

بوده است . باید توجه داشت که فزونی رقم قهوه‌خانه‌های سال ۵۲ نسبت به سالهای ۴۷ و ۵۰ مربوط به افزایش تعداد آنها نیست ، بلکه این رقم ، قهوه‌خانه‌های شهرها و شهرک‌هایی را نیز که در سالهای گذشته بخش یا ده بوده‌اند دربر می‌گیرد .

در سال ۱۳۵۲ نیز استانهای مرکزی با ۲۲۲۰ قهوه‌خانه (۲۷/۳۳ درصد از مجموع) ، آذربایجان شرقی با ۱۱۷۶ (۱۴/۴۸ درصد) و مازندران با ۷۶۶ (۹/۴۳ درصد) به ترتیب بالاترین تعداد و استانهای چهارمحال و بختیاری ، بویراحمد و کهگیلویه و یزد کمترین تعداد را داشته‌اند . در سال ۵۲ نیز تراکم قهوه‌خانه‌ها در مناطق شمال کشور (آذربایجان شرقی و غربی ، گیلان ، مازندران و خراسان) مانند سالهای ۴۷ و ۵۰ کاملاً چشمگیر است .

هرچند آمار قهوه‌خانه‌های تمام نقاط شهری کشور در دست نیست اما چنانکه تعداد قهوه‌خانه‌ها را در رابطه با جمعیت شهری مناطق مختلف کشور در نظر بگیریم ، ملاحظه می‌شود که شهرنشینان مناطق شمال غرب و غرب کشور و همچنین سواحل خلیج فارس و بحر عمان قهوه‌خانه بیشتری در شهرهای خود داشته‌اند . در استان آذربایجان غربی در برابر هر ۵۲۵ نفر جمعیت شهری یک قهوه‌خانه وجود داشته . این نسبت در استان زنجان ۶۲۳ ، در کردستان ۶۸۵ ، در بوشهر ۶۶۰ و در استان همدان ۷۴۹ بوده است و حال آنکه در استان چهارمحال و بختیاری برای هر ۱۵۲۸۶ نفر شهرنشین و در یزد برای هر ۱۰۶۶۷ نفر یک قهوه‌خانه وجود داشته است . این نسبت در استان مرکزی ۲۳۵۱ و در کل کشور ۱۶۹۶ بوده است .

در جدول بعد شماره قهوه‌خانه‌های کشور در سال ۱۳۵۲ و نسبت جمعیت شهری به تعداد قهوه‌خانه در استانهای مختلف کشور نشان داده شده است:

استان	تعداد	درصد	نسبت جمعیت شهری به تعداد قهوه‌خانه	
			تعداد	درصد
جمع	۸۱۴۰	۱۰۰		
مرکزی	۲۲۲۰	۲۷/۴۰		
خراسان	۶۵۶	۸/۰۸		
اصفهان	۲۵۰	۳/۰۷		
آذربایجان شرقی	۱۱۷۶	۱۴/۵۲		
خوزستان	۲۵۱	۳/۱۰		
مازندران	۷۶۶	۹/۴۳		
فارس	۶۰	۰/۷۳		
گیلان	۴۸۸	۶/۰۰		
آذربایجان غربی	۶۸۹	۸/۴۸		
کرمان	۹۱	۱/۱۲		
کرمانشاهان	۳۱۲	۳/۸۴		
ساحلی	۵۳	۰/۶۵		
سیستان	۷۶	۰/۹۳		
کردستان	۲۲۲	۲/۷۳		
همدان	۳۵۰	۴/۳۱		
لرستان	۱۱۶	۱/۴۲		
زنجان	۱۳۸	۱/۶۹		
یزد	۱۵	۰/۱۸		
بوشهر	۱۰۰	۱/۲۳		
چهارمحال	۷	۰/۰۸		
ایلام	۳۰	۰/۳۶		
سمنان	۳۷	۰/۴۵		
بویراحمد و کهگیلویه	۱۷	۰/۲۰		

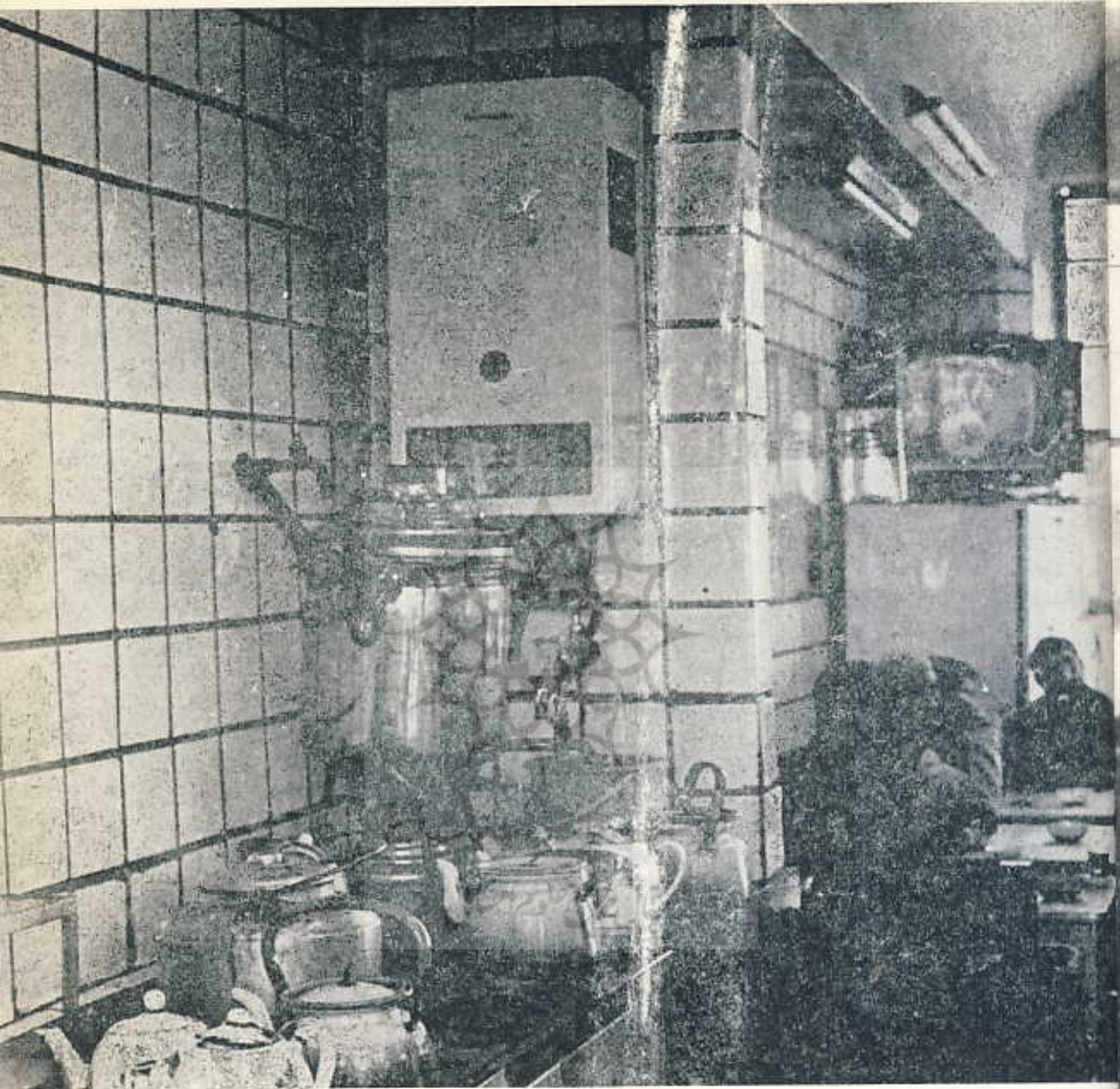
فراوانی شهرها بر حسب شماره قهوهخانهها :

۲۰۹ نقطه شهری (۱۴/۶۳ درصد از مجموع)
 در سال ۱۳۵۲ دارای يك تا ۱۰ قهوهخانه بوده‌اند و ۴۹
 شهر (۸۰/۱۴ درصد) ۱۱ تا ۲۰ قهوهخانه داشته‌اند.
 همچنین در میان شهرهایی که به پرشنامه‌های ما
 پاسخ دادند ۸ نقطه شهری در این سال قهوهخانه
 نداشته‌اند و تعداد قهوهخانه‌های ۱۱ شهر بیشتر از
 ۱۰۰ بوده است .

در جدول بعد توزیع فراوانی نقاط شهری
 کشور را بر حسب تعداد قهوهخانه در سال ۱۳۵۲
 می‌بینید :

فراوانی شهرها		تعداد قهوهخانه
درصد	تعداد	
۱۰۰	۳۳۱	جمع
۳/۴۱	۸	قهوهخانه نداشته
۶۳/۱۴	۲۰۹	۱ - ۱۰
۱۴/۸۰	۴۹	۱۱ - ۲۰
۶/۰۴	۲۰	۲۱ - ۳۰
۳/۳۲	۱۱	۳۱ - ۴۰
۲/۲۰	۴	۴۱ - ۵۰
۱/۵۱	۵	۵۱ - ۶۰
۱/۵۱	۵	۶۱ - ۷۰
۰/۹۰	۳	۷۱ - ۸۰
۰/۹۰	۳	۸۱ - ۹۰
۰/۹۰	۳	۹۱ - ۱۰۰
۳/۳۲	۱۱	۱۰۱ و بیشتر

جدول زیر توزیع فراوانی شهرهایی را که کمتر از ۲۰ قهوه‌خانه داشته‌اند به طور دقیقتر نشان می‌دهد:

تعداد قهوه‌خانه	فراوانی شهرها	
	تعداد	درصد
جمع	۳۶۶	۱۰۰
قهوه‌خانه نداشته	۸	۳
۱ - ۲	۶۶	۲۴/۸۱
۳ - ۴	۵۲	۱۹/۵۴
۵ - ۶	۴۶	۱۷/۲۹
۷ - ۸	۲۹	۱۰/۹۰
۹ - ۱۰	۱۶	۶/۰۱
۱۱ - ۱۲	۲۱	۷/۸۹
۱۳ - ۱۴	۸	۳
۱۵ - ۱۶	۵	۱/۸۷
۱۷ - ۱۸	۱۰	۳/۷۵
۱۹ - ۲۰	۵	۱/۸۷

قهوه‌خانه‌های مراکز استان‌ها و فرمانداری‌های کل: در شهرهای مرکزی استان‌ها^{۱۴} در سال ۱۳۵۲ پس از تهران شهرهای تبریز، مشهد و رضائیه دارای بیشترین قهوه‌خانه بوده‌اند و شهر یاسوج مرکز فرمانداری کل بویراحمد و کهگیلویه با یک قهوه‌خانه در مرتبه آخر قرار داشته‌اند.

در شهرهای مورد بررسی نسبت جمعیت به تعداد قهوه‌خانه از ۶۹ تا ۱۹۶۶۶ متغیر بوده - بوشهری‌ها بیشترین (یک قهوه‌خانه برای هر ۴۶۹ نفر) و یزدی‌ها کمترین (در برابر هر ۱۹۶۶۶ نفر یک قهوه‌خانه) تعداد قهوه‌خانه را داشته‌اند. این نسبت در شهرهای رضائیه، بندرعباس و زنجان کمتر از ۷۰۰ و در شهرهای تهران، کرمان، زاهدان، ایلام، یاسوج و شهرکرد از ۲۰۰۰ بالاتر بوده است.

در جدول زیر توزیع تعداد قهوه‌خانه و نسبت جمعیت شهری به قهوه‌خانه‌های شهرهای مرکزی استان‌ها به دست داده شده است:

شماره قهوه‌خانه	شماره قهوه‌خانه	شهر	نسبت جمعیت به شماره قهوه‌خانه
۲۱۳۸	۱۹۰۴	تهران	
۱۸۰۸	۳۲۴	مشهد	
۳۷۵۶	۱۶۰	اصفهان	
۱۰۵۶	۵۲۹	تبریز	
۱۰۶۵	۶۱	ساری	
۶۶۰	۲۳۰	رضائیه	
۲۰۷۲	۵۵	کرمان	
۱۹۴۶	۱۳۰	کرمانشاه	
۶۶۶	۲۷	بندرعباس	
۴۸۳۳	۱۲	زاهدان	
۱۲۹۰	۶۲	سنندج	
۶۱۰	۲۳۱	همدان	
۶۰۸	۹۷	زنجان	
۱۹۶۶۶	۶	یزد	
۴۶۹	۶۶	بوشهر	
۶۲۰۰	۵	شهرکرد	
۲۳۰۰	۲۰	ایلام	
۱۵۰۰	۲۰	یاسوج	
۲۵۰۰	۱	یاسوج	

قهوه‌خانه‌های تهران^{۱۵}

چنانکه دیدیم در سال ۱۳۵۲ روی هم رفته ۱۹۰۴ قهوه‌خانه در محله‌های مختلف تهران دایر بوده که از این میان هفت قهوه‌خانه قدمت بیشتری داشته‌اند و زمان تأسیس آنها به ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال پیش می‌رسد^{۱۶}. بررسی ما نشان می‌دهد که تا سال

۱۳۰۰ جمعاً ۳۹ قهوه‌خانه در تهران دایر بوده (که تا سال ۱۳۵۲ نیز به فعالیت خود ادامه داده‌اند) و از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ بر شماره آنها ۳۴ واحد افزوده شده است.

از آن پس نیز شماره قهوه‌خانه‌ها به‌طور مرتب فزونی یافته و در پایان سال ۱۳۲۹ به ۵۱۲ رسیده است. ذکر این نکته جالب است که در فاصله سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۹ تعداد قهوه‌خانه‌های تهران افزایش قابل ملاحظه‌ای یافته، چنانکه در طول بیست‌سال مزبور ۱۲۶۹ قهوه‌خانه جدید (۶۶/۶۵ درصد از مجموع) در تهران شروع به کار کرده‌اند که تا زمان بررسی یاد شده فعالیت داشته‌اند. از سال ۱۳۵۰ به بعد ۱۱۳ قهوه‌خانه دیگر دایر شده و جمع آنها به ۱۹۰۴ رسیده است. (سال تأسیس ده قهوه‌خانه معلوم نشده^{۱۷}).

طبعاً افزایش تعداد قهوه‌خانه‌ها در تهران و شهرک‌های اطراف آن، بخصوص در فاصله سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۹، با توسعه تهران و رشد سریع جمعیت به دنبال مهاجرت روزافزون ساکنان شهرهای دیگر و روستائیان و تمرکز امور صنعتی و بازرگانی و سیاسی و اداری ارتباط دارد. به علاوه توسعه شهر، رشد جمعیت و افزایش مشاغل صنعتی و بازرگانی خود به تدریج امر تغذیهٔ شهروندان از خانه را - به بهانه دوری فاصله منزل و محل کار - در تهران اجتناب‌ناپذیر ساخت، زیرا چنانکه قبلاً گفتیم، قهوه‌خانه در این ایام دیگر مکانی برای گذران اوقات فراغت طبقات مرفه اجتماع نبود، بلکه از راه فراهم آوردن صبحانه و ناهار جاذب کارگران و اصناف بود.

ساعات کار روزانه قهوه‌خانه‌های تهران متفاوت است - برخی کمتر از ۸ ساعت و بعضی حتی بیشتر از ۱۸ ساعت در روز کار می‌کنند. اما نزدیک به ۸۰ درصد قهوه‌خانه‌ها روزانه به‌طور متوسط بین ۱۲ تا ۱۵ ساعت فعالیت دارند. اینها احتمالاً

قهوه‌خانه‌هایی هستند که در بازار و مراکز تجارت و کار تنها برای تدارک صبحانه و ناهار کارگران و پیشه‌وران دایر شده‌اند. تنها نزدیک به دوازده درصد از قهوه‌خانه‌های تهران در روز بیشتر از ۱۵ ساعت کار می‌کنند - این قهوه‌خانه‌ها به‌علت داشتن تلویزیون، و احیاناً تالار، گروهی از مشتریان را

۱۴ - شماره قهوه‌خانه‌های اهواز، شیراز، رشت و خرم‌آباد درست نبود.

۱۵ - در مورد قهوه‌خانه‌های تهران، مطالعه جداگانه‌ای در مرکز مطالعات و جامعه‌نگی فرهنگی صورت گرفته که بخشی از آن در اینجا از نظر خوانندگان می‌گذرد. زمان این مطالعه تیرماه ۱۳۵۲ تا خرداد ۱۳۵۳ و حوزه مطالعه محدود به پنج ساله تهران مطابق ضوابط شهرداری پایتخت بوده است. بنابراین، رقم یاد شده قهوه‌خانه‌های تهران، شهر ری، شمیران، شهرزینا و کوی تهم آبان را دربر می‌گیرد.

۱۶ - این قهوه‌خانه‌ها عبارتند از:

- ۱ - قهوه‌خانهٔ شهبازی (تأسیس ۱۲۰۲)، میدان شاهپور اول بازارچه قوام‌الدوله.
- ۲ - قهوه‌خانهٔ حسین دماوندی (تأسیس ۱۲۰۲) خیابان پانزار سه راه دانگی.
- ۳ - قهوه‌خانهٔ ابوالقاسم (تأسیس ۱۲۱۲) خیابان
- ۴ - قهوه‌خانهٔ حسن چایچی (تأسیس ۱۲۳۰) شهری
- ۵ - قهوه‌خانهٔ نصری (تأسیس ۱۲۵۲)، خیابان شیخ‌هادی.

- ۶ - قهوه‌خانهٔ احمد (تأسیس ۱۲۵۲)، باجتر، جنب مسجد آذربایجانیه.
- ۷ - قهوه‌خانهٔ تلمبه (تأسیس ۱۲۵۳)، پانزار سه راه مروی.

۱۷ - بدیهی است ارقام یاد شده فقط قهوه‌خانه‌هایی را که در زمان بررسی کار می‌کرده‌اند، دربر می‌گیرد و قهوه‌خانه‌هایی که در طول سال‌های مزبور تعطیل شده‌اند در این محاسبه منظور نشده است.

در ساعات فراغت (شبهات) جذب می‌کنند.

ذکر این نکته جالب است که از ۱۹۰۴ قهوه‌خانه تهران فقط ۱۸۹ قهوه‌خانه (۹/۹۲ درصد از مجموع) دارای تلویزیون بوده‌اند و تنها در سه قهوه‌خانه تقریباً به طور مرتب برنامه نقلی اجرا می‌شده است.

عده مشتریان قهوه‌خانه‌های تهران نیز متفاوت بوده است. بدیهی است که موقعیت مکانی قهوه‌خانه، گنجایش و تعداد ساعات کار آن، وسایل و امکانات گوناگونی که در اختیار دارد (رادیو، تلویزیون، نقال و غیره) و انواع خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها که تدارک می‌بینند در کمی و بیشی عده مراجعان مؤثر است.

بررسی ما در این باره نشان می‌دهد که از مجموع قهوه‌خانه‌های تهران ۲۷ قهوه‌خانه (۱/۴۲ درصد) به طور متوسط روزانه کمتر از ۲۰ نفر مشتری داشته‌اند و حال آنکه عده مراجعان ۱۶ قهوه‌خانه (۰/۸۶ درصد) از ۲۰۰۰ نفر تجاوز می‌کرده است.

در جدولهای بعدی توزیع قهوه‌خانه‌های تهران، مدت کار روزانه و شماره متوسط مراجعان را می‌بینید:

توزیع قهوه‌خانه‌های تهران بر حسب سال شروع به کار

سال شروع به کار	تعداد	درصد
جمع	۱۹۰۴	۱۰۰
تا سال ۱۲۹۹	۳۹	۲/۰۶
۱۳۰۰ - ۱۳۰۵	۳۴	۱/۸۰
۱۳۰۶ - ۱۳۱۰	۱۵	۰/۷۸
۱۳۱۱ - ۱۳۱۵	۷۰	۳/۷۰
۱۳۱۶ - ۱۳۲۰	۳۷	۱/۹۰
۱۳۲۱ - ۱۳۲۵	۱۸۰	۹/۵۰

۱۳۲۵ - ۱۳۲۹	۱۳۷	۷/۲۰
۱۳۳۰ - ۱۳۳۴	۳۰۴	۱۶
۱۳۳۵ - ۱۳۳۹	۲۶۸	۱۴/۱۰
۱۳۴۰ - ۱۳۴۴	۳۶۴	۱۹/۱۰
۱۳۴۵ - ۱۳۴۹	۳۳۳	۱۷/۵
۱۳۵۰ به بعد	۱۱۳	۵/۹۰
اظهار نشده	۱۰	۰/۵۲

توزیع قهوه‌خانه‌های تهران بر حسب مدت کار روزانه سال ۱۳۵۲

شرح جمع	تعداد	درصد
کمتر از ۹ ساعت	۱۶	۰/۸۴
۹ تا ۱۲ ساعت	۱۸۰	۹/۴۵
۱۲ تا ۱۵ ساعت	۱۵۰۹	۷۹/۲۵
۱۵ تا ۱۸ ساعت	۱۸۶	۹/۷۶
بیشتر از ۱۸ ساعت	۲	۰/۱۱
اظهار نشده	۱۱	۰/۵۸

توزیع قهوه‌خانه‌های تهران بر اساس عده مراجعان روزانه (سال ۱۳۵۲)

عده متوسط مراجعان (روزانه)	تعداد قهوه‌خانه	درصد
جمع	۱۹۰۴	۱۰۰
کمتر از ۱۰۰ نفر	۶۱۲	۳۲/۱۴
۱۰۰ تا ۱۹۹ نفر	۶۸۴	۳۵/۹۲
۲۰۰ تا ۲۹۹ نفر	۳۱۷	۱۶/۶۴
۳۰۰ تا ۳۹۹ نفر	۱۱۸	۶/۱۹
۴۰۰ تا ۴۹۹ نفر	۵۹	۳/۰۹
۵۰۰ تا ۹۹۹ نفر	۶۱	۳/۲۰
۱۰۰۰ نفر و بیشتر	۱۶	۰/۸۴
اظهار نشده	۳۷	۱/۹۴

چنانکه دیدیم در فاصله سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ حداقل ۴۱۷ باب از شماره قهوه‌خانه‌های کشور کاسته شده است . این کاهش ، اصولاً دگرگونی وضع قهوه‌خانه‌ها در ایران با عواملی بستگی دارد که مهمترین آنها را پیدایی شیوه‌های تازه گذران اوقات فراغت ، تحول مناسبات میان طبقات اجتماعی از یک سو و میان زن و مرد ایرانی از طرف دیگر ، ایجاد مراکز جدید برای تفریح و سرگرمی (به توسط دولت و یا بخش خصوصی) ، گسترش وسایل ارتباط جمعی ، افزایش با سوادان و توسعه صنعت و مشاغل مربوط به آن در شهرها می‌توان دانست .

روزگاری مردان در ساعات فراغت خویش معمولاً به قهوه‌خانه‌ها ، مساجد و مجالس دینی و یا به دید و بازدید خودشان و آشنایان می‌رفتند . آنها که جواتر بودند در ساعاتی از روز سری به زورخانه هم می‌زدند . زنان نیز سرگرمی‌های خاص خود را داشتند . آنان با تشکیل محافل و دوره‌های زنانه ، برپا کردن سفره ورقتن به مجالس دینی ساعاتی را که از کار منزل فارغ بودند پرمی کردند . حمامهای عمومی نیز مکان دیگری برای ارتباط با دیگران و گذران وقت به‌شمار می‌آمد . زنان و مردان با آداب خاص ساعاتی را با حوصله و در مجال بیشتر درحمام می‌گذراندند ، و به هرصورت گذران اوقات فراغت زنان و مردان جدا از هم صورت می‌گرفت . اما اکنون ، بخصوص در چوابع شهری ، زن و مرد غالباً در کنار هم در اماکن عمومی ظاهر می‌شوند و اغلب مؤسسات در شهرها مانند سینماها ، کافه‌ستورانها ، تئاترها و تماشاخانه‌ها و کاباره‌ها به روی زن و مرد باز است . بعلاوه دید و بازدیدهای خویشاوندی که در گذشته بین خانواده‌ها بیشتر مرسوم بود ، به علل گوناگون کاستی گرفته است و ارتباط همگان با یکدیگر در مجامع عمومی ناپایدار و سست شده است .

مجموعه مقالات علمی و پژوهشی
 مجامع علوم انسانی

از سوی دیگر ایجاد مراکز گوناگونی برای تفریح و سرگرمی راه‌های تازه‌ای را برای گذران اوقات فراغت پیش پا نهاده است. امروز ساعات فراغت مردان و زنان، مخصوصاً در نقاط شهری، در مراکزی مانند سینماها، کافه رستورانها، پارک‌ها و ورزشگاه‌ها سپری می‌شود. آمارهایی که در دست داریم از توسعه روزافزون اینگونه مؤسسات حکایت دارند:

شماره کافه رستوران در کشور از ۹۷۳ در سال ۱۳۴۷ به ۱۰۴۴ در سال ۱۳۵۰ فرونی یافته و در همین مدت کافه قنادی از ۳۵۱ به ۳۷۱، کافه بیلبارد از ۳۸ به ۵۳ و کافه تریا از ۶ به ۲۳ رسیده است. همچنین در سال ۱۳۴۷ شماره اغذیه و نوشابه فروشی سرسته ۳۲۰، اغذیه و آبجو فروشی سرسته ۵۳ و اغذیه فروشی مطلق ۲۱۳ بوده، اما در سال ۱۳۵۰ ارقام مزبور به ترتیب به ۳۵۲ و ۸۷ و ۴۲۱ افزایش یافته است. همچنین در مدت چهار سال مورد نظر عده کارکنان اماکن عمومی تهران از ۶۸۰۱ نفر به ۱۰۶۳۲ نفر رسید است^{۱۸}.

تعداد سینماهای کشور نیز سال به سال رو به فرونی است و اکنون در اکثر نقاط شهری کشور حداقل یک سینما وجود دارد. شماره سینماهای کشور از ۳۹۷ در سال ۱۳۴۷ به ۴۴۰ در سال ۱۳۵۰ رسیده است. در سال‌های مزبور تنها در تهران گنجایش سینماها از ۸۸۱۷۰ به ۹۹۲۷۸ و میزان استفاده از سینما از ۳۶،۲۹۹،۰۰۰ بار به ۴۰،۷۲۰،۰۰۰ بار فرونی یافته است^{۱۹}.

از تعداد مؤسسات جدید گذران اوقات فراغت در سال‌های گذشته اطلاع دقیقی در دست نیست، اما می‌توانیم به تعداد آنها در سال ۱۳۵۱ نظری بیفکنیم:

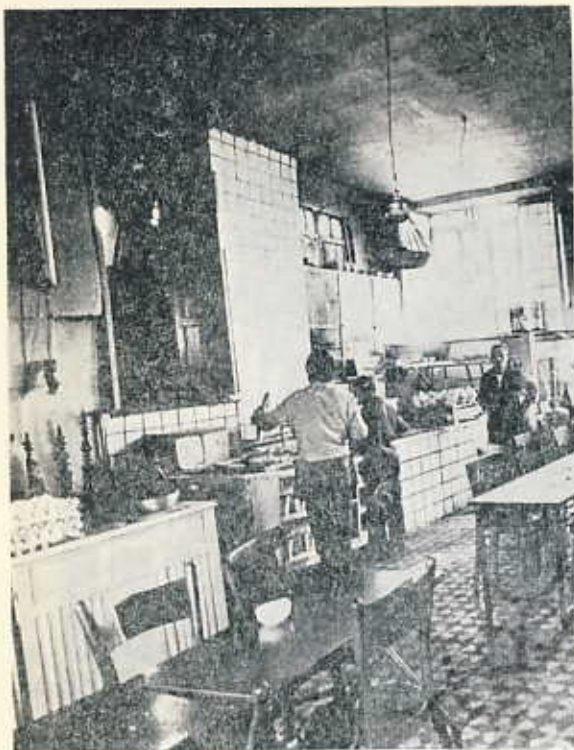
خانه‌های فرهنگ شهری (۲۳)، کاخ‌های جوانان (۸)، خانه‌های جوانان (۸)، مراکز رفاه کارگری (۱۰)، خانه‌های پیشه‌نگی (۸۴)،

سالن‌های تئاتر (۱۳)، موزه‌ها (۳۰)، نگارخانه‌ها (۹)، استادبوم‌های ورزشی (۲۳۶)، سالن‌های ورزش (۲۸۹)، باشگاههای ورزشی (۵۶۷)، زمین‌های بسکتبال (۲۹۳)، زمین‌های والیبال (۳۶۲۷)، زمین‌های تنیس (۴۳۲)، پستهای دوومیدانی (۱۵۷)، استخرها (۳۴۱)، زمین‌های فوتبال چمن (۱۶۷)، زمین‌های فوتبال خاکی (۴۹۶)، پارک‌ها و بولوارهای نقاط شهری کشور (۳۴۵۶۹۶۹۴ مترمربع)*.

گسترش وسایل ارتباط جمعی عامل مهم دیگری در پیدایش اشکال جدید وقت‌گذرانی است. میزان تولید این وسایل روز به روز رو به فرونی است**.

در این مورد نیز می‌توان به ارقام استناد جست. در سال ۱۳۴۷ جمعاً ۶۱ فیلم سینمایی در ایران تولید و نمایش داده شده است. رقم مزبور در سال ۱۳۵۰ به ۷۵ و در سال ۵۱ به ۹۰ رسیده است. تعداد مراکز فرستنده رادیویی و تلویزیونی به ترتیب از ۱۵ و ۵ در سال ۱۳۴۷ به ۲۸ و ۲۶ در سال ۱۳۵۰ و ۳۶ و ۳۰ در سال ۱۳۵۲ افزایش یافته است^{۱۹}.

در اینجا می‌توان به نقش دولت در این زمینه نیز اشاره کرد. در سال‌های اخیر مراکز گوناگون فرهنگی و هنری و ورزشی و سایر مؤسسات گذران اوقات فراغت اغلب با سرمایه‌گذاری دولت به وجود آمده است و انواع فعالیتهای اینگونه مراکز را سازمان‌های دولتی برنامه‌ریزی می‌کنند. مؤسسات وابسته به بخش خصوصی نیز بیش‌و کم از حمایت و کمک دولت برخوردارند و برنامه‌های آنها با نظارت دستگاههای دولتی تنظیم می‌گردند. بدون تردید خط مشی دولت در این زمینه در گرایش گروه‌های مختلف مردم به راههای تازه گذران اوقات فراغت و اشتغال فکری و ذهنی آنان سهم عمده‌ای دارد، به ویژه آنکه وسایل ارتباط جمعی

هؤثر (رادیو و تلویزیون) که امروز در بسیاری از خانه‌ها در شهر و روستا راه یافته ، در اختیار دولت است .

باید گفت که برنامه‌های دولت بیشتر متوجه گروه‌های سنی پائین است . توسعه کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان ، ایجاد کاشها و خانه‌های جوانان و خانه‌های فرهنگ شهری ، توجه به ورزش ، برپا کردن جشنواره‌ها و اردوها و برنامه‌هایی از این قبیل عموماً با سرمایه‌گذاری دولت و حمایت خاص آن در سالهای اخیر صورت گرفته است . در عین حال دولت از توجه به چگونگی اشتغال ذهنی و فکری گروه‌های سنی بالا نیز غافل نمانده است . ایجاد مراکزی از قبیل خانه‌های کارگری ، خانه‌های فرهنگ روستائی و حمایت از زورخانه‌داران و صاحبان نگارخانه‌ها ، برگزاری جشن‌ها و جشنواره‌های گوناگون ، انتشار کتاب و روزنامه و مجله مؤید این نظر است .

شروع گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۸ - مأخذ ارقام : دفتر اداره آماکن عمومی شهرتانی کل کشور .

❖ مأخذ ارقام : گزارش فعالیت‌های فرهنگی کشور در سال‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ ، نشریه مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر .

❖ درباره میزان استفاده از این وسایل مطالعاتی پراکنده‌ای صورت گرفته است . می‌توانید به تحقیقات مرکز سنجش افکار و تحقیقات اجتماعی سازمان رادیو تلویزیون ملی ایران و بررسی‌های مشابه رجوع کنید .

۱۹ - مأخذ ارقام : گزارش‌های فعالیت فرهنگی ایران ، نشریه سالانه مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر .